

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в українському традиційному суспільстві дитина вже у ранньому віці починала працювати. Необхідність забезпечувати себе харчами, одягом, житлом штовхала багатьох дітей йти у найми, велика їх частка залишала своїх рідних та на тривай час оселялася в домі господаря. З точки зору «працевлаштування» таких малолітніх наймитів вабило місто, котре давало більше можливостей для заробітку, утім, малолітні наймити працювали переважно за харчі та одяг. При цьому вони наражалися на небезпеку побиття, знущань, сексуальної експлуатації з боку господарів.

Література

1. Вишня О. Як ми колись учились / Остап Вишня. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vishnya/ag304.html>.
2. Волошин Ю. Населення домогосподарств „Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод” (за матеріалами „Генерального опису Лівобережної України 1766 – 1769 рр.”) / Юрій Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 117–134.
3. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. – К.: „Наукова думка”, 1976. – 415 с.
4. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв; упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.61. – Спр. 878.
6. Кись О. Материнство й детство в українській традиції: реконструкція мифа / Оксана Кись // Соціальна історія. Ежегодник. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.
7. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / Ольга Кошелева. – М.: ОГИ, 2004. – 486, [2] с.: ил. 4 л. ил. – (Нация и культура / Новые исследования).
8. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / Орест Левицкий // Киевская старина. – 1901. – №2. – С. 180–216; №12. – С. 424–471.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІУАК). – Ф.57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – 610 арк.
10. ЦДІУАК. – Ф.57. – Оп. 1. – Кн. 278. – 310 арк.
11. Шашков С. С. История русской женщины. Издание второе исправленное и дополненное / С. С. Шашков. – СПб: Тип. А. С. Суворина, 1879. – 352 с.
12. Warszawa w latach 1526 – 1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., i in.]; pod red. S. Kieniewiczza. – Warszawa: „Państwowe wydawnictwo naukowe”, 1984. – 672 s.

В’ячеслав Ковбаса (Дніпропетровськ), аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького

Питання, пов’язані з Хортицьким замком Дмитра Вишневецького, є ще багато в чому малодослідженими. Ми залишимо осторонь більшість з цих

питань (серед яких є і питання про час заснування замку, і про його точне місцезнаходження (його ми розглядаємо в іншій своїй роботі) та багато інших), і торкнемося тільки подій, які стосуються падіння укріплення у 1557 р., яке сталося у результаті нападу татарсько-турецьких військ.

Проіснував Хортицький замок не довго, в усякому разі дуже ймовірно, що він був побудований у 1556 р. (або ж саме у цей час почав повноцінно виконувати свої функції), бо саме тоді він з'являється як проблема обговорення у листуванні польського короля Сигізмунда Августа з кримським ханом і турецьким султаном та у деяких інших документах. Тоді ж повідомлення про побудову Хортицького замку з'являється у російському Ніконовському літописі (зроблене, можливо, на основі повідомлення самого Вишневецького до царя) [6, 275]. Однак все ж таки джерела дуже скупі щодо фактів. Ми знаємо, наприклад, про напад Вишневецького на Іслам-Кермен, звідки він, зокрема, вивіз на Хортицю гармати (це сталося осінню 1556 р., а точніше “о Покрове” [6, 277]). Можливо це, а можливо і далеко не тільки це, стало причиною першого нападу на Хортицю кримського хана, який стався взимку 1556/1557 рр. Після невдалої облоги великими силами хану довелося відступити “з великим соромом” [6, 281]. Після цього Вишневецький просив допомоги у короля Сигізмунда Августа у підсиленні Хортиці, але той відмовив. Кримський же хан, більш ніж через півроку, зробив ще один напад на Хортицю, цього разу підготувавшись ретельніше та підсиливши своє військо ще й турецькими та волоськими підрозділами. Захисникам Хортиці довелося відступити, а Хортицьке укріплення було зруйноване. У російському літописі повідомлення про це записане під жовтнем 1557 р. [6, 286]. Власне ось ці події, пов'язані з другим нападом кримського хана на Хортицю ми і спробуємо розглянути детальніше.

Дослідникам відомі два головні джерела, які розповідають про цю подію: це запис у російському Ніконовському літописі та латинський напис на знаменитій карті Дніпра, яка була додатком карти Великого князівства Литовського 1613 р. Ще декілька згадок про подію є у листах короля Сигізмунда Августа, але вони не мають ніяких подробиць нападу на Хортицю.

Основне джерело, яке розповідає про цю подію, це відомий запис у Ніконовському літописі. Він передає мабуть уривок, або переказ листа Дмитра Вишневецького до царя Івана Грозного: *“писал ис Черкас да ис Канева к царю и великому князю (Івану Грозному – В.К.) князь Дмитрий Ивановичь Вишневецкий, что он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и казаки от него разошлись, а царь Крымской (тобто хан – В.К.) пошел на его город да Турьского (султана – В.К.) люди многие в судех да Волохи, и он за кормом не сел в городе, а пришед, засел Черкасы и Каневы”* [6, 286]. В літописі повідомлення Вишневецького датується жовтнем 1557 р., але ж це дата повідомлення, а сама подія повинна була статися раніше.

Як бачимо, в літописному фрагменті подаються деякі подробиці подій, але їх послідовність здається не зовсім зрозумілою. Логічно було б думати,

що саме після облоги татарсько-турецько-волооських військ у захисників Хортиці закінчилися харчі, і козаки почали “розходитися” від Вишневецького, а тому він був змушений покинути своє укріплення. Так, власне, найчастіше і думають дослідники. Наприклад, М. Грушевський, розглядаючи це свідчення, пише про напад хана на Хортицю та про те, що було *“взято Вишневецького в бльокаду. <...> Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від Вишневецького і він нарешті мусів уступити з Дніпрового низу далі на Україну, в Черкаси”* [2, 120]. Але літописне повідомлення написано так, що можна подумати й те, що спочатку у Вишневецького закінчилися запаси, і тому від нього козаки “розійшлися”, а потім кримський хан *“пошел на его город”*, і Вишневецький змушений був покинути Хортицю і йти у Черкаси.

Розглянемо друге джерело. Це карта Великого князівства Литовського 1613 р., або, як її ще називають, карта Радзівіла-Маковського (більшість ранніх її екземплярів відносяться до 1630-х – 1640-х рр., але віднайдено її унікальні екземпляри 1613 р., звідки і йде одна з назв карти). Частиною цієї карти була карта течії Дніпра з цікавими вставками-текстами про козаків, про Дніпровські пороги, деякі острови і т.д. Біля зображення Хортиці на карті знаходиться напис, який розповідає про цей острів. Це цінне джерело щодо життя та діяльності Д. Вишневецького, яке якраз стосується нашої теми. Воно вже добре відоме дослідникам, і латинський напис про Вишневецького протягом останнього часу публікувався щонайменше у двох перекладах у «Пам’ятках України» за 1996 та 2007 рр. [5, 88; 4, 47 – 48], а першим серед вітчизняних дослідників цю карту опублікував В. Кордт у 1910 р. [5, 82]. На відміну від Ніконовського літопису це трохи більш пізні свідчення, і це треба враховувати, але воно все ж близьке до часів, коли ще були живі сучасники подій. Вважається, що карта Радзівіла-Маковського вперше була опублікована у 1613 р., а можливо і трохи раніше, а матеріали до неї, як вважають деякі дослідники, збиралися наприкінці XVI ст. Напис про Хортицю дуже цікавий описом зовнішнього вигляду укріплення Д. Вишневецького: *“[ззовнішню] половину цього місця, захищеного самою природою, (Вишневецький – В.К.) оточив стіною, щоб мати змогу довше стримувати наступ сил князя, інакше – хана Перекопу (тобто кримського хана – В.К.) та всієї його орди”* [5, 88] (тут і далі текст на карті у перекладі Н. Яковенко). А далі у написі говориться про події, пов’язані саме з нападом хана на Хортицю: *“Вишневецький, позбувшись унаслідок тривалої облоги потрібних харчових запасів, мусів поїсти коней, а потім, спустившись на човни, подолати пороги й вивести неушкодженими всіх своїх людей до Черкас”* [5, 88]. Свідчення дуже близьке до розповіді в російському літописі. Тут вже ясно говориться, що саме внаслідок облоги Вишневецький позбувся “харчових запасів”, додається подробиця, що захисники навіть поїли коней, яка свідчить про тяжкість облоги. Відзначимо також слова про шлях до Черкас, подолання порогів.

Згадки про подію у листах Сигізмунда Августа менш цікаві з точки зору подробиць. Король докоряє хана за зруйнування Хортицького замку та розповідає, наскільки корисним він міг бути для нього, і наскільки хан сам ускладнив своє становище, вигнавши Вишневецького, який тепер перейшов до ворога хана, Московського царя. Наприклад, у листі до хана від 1558 р. король пише про “збурення” замку: *“того зрадьцу нашого Вишневецького на замочьку Хортицьком, хотяж над волю нашу забудованом, але в границах паньств наших з войски своими добывати тянул и збурил тот замочок”* [3, 142]. В іншому листі (датованому 25 квітня 1558 р.), написаному своєю послу у Криму, король говорить: *“Теперь обачивъши таковою неприязнь, по два кротъ явьне оказаную, то есть, же на Вишневецького з великими войски под Хортицу стянул”*. І король запитує: хан *“отъстрашил его (Вишневецького – В.К.) с паньств наших, што позиточнейшего себе вчинил?”* [3, 145] (під дворазовою “неприязню” хана мається на увазі напад кримського царевича на українські землі, про який йдеться на початку листа, і зруйнування Хортиці). Подібні докори ханові є також в одному з листів до іншого посла вже у 1559 р., де говориться, що хан *“сам мощно замочок Хортицький розметал и збурил на кгрунт”* [3, 159]. Подробиць, крім того, що під Хортицю були стягнуті великі війська, та того, що замок був повністю зруйнований (*“замочок <...> розметал и збурил на кгрунт”*), ми з цих листів не маємо.

Фактично це всі відомі зараз джерела про другий напад хана на Хортицю. Ми однак хотіли би звернути увагу на ще одне джерело, яке стосується події. Опубліковане понад тридцять років тому у багатотомному польсько-італійському збірнику «Elementa ad fontium editiones», воно й досі не стало об’єктом уваги вітчизняних дослідників. Тим часом, факти, які в ньому містяться, роблять його не менш важливим, ніж запис у Ніконовському літописі. Мова йде про лист перемишлянського хорунжого Миколая Тарла до прусського герцога Альбрехта, який був васалом польського короля. Лист написаний латинською мовою і датується 31 серпня 1557 р. Тарло розповідає Альбрехту про різні новини, однією з яких виявляється повідомлення про зруйнування Хортицького замку. По-перше, це джерело трохи уточнює датування події. Оскільки Тарло розповідає про неї, як про таку, що вже відбулася, у листі, який датується самим кінцем серпня, то напад стався влітку 1557 р., не пізніше серпня (судячи з тексту повідомлення, подія могла статися і в самому серпні). Таким чином підтверджується здогад М. Грушевського про те, що напад хана стався *“десь літом”* 1557 р. (для датування у Грушевського був тільки літописний запис від жовтня 1557 р., і історик виходив з того, що Вишневецький вирішив повідомити царю про подію *“не зараз по своїм приході до Черкас <...>, а тоді як переконав ся, що з литовського боку нічого не осягне”*) [2, 120–121].

По-друге, лист Тарла - це розповідь сучасника подій, написана по їх гарячих слідах, яка містить нові їх подробиці. Правда, слід зазначити, що автор пише свій лист з містечка Позволь (нинішній Пасваліс у Литві), він не

був учасником події і розповідає про неї з чийось слів. Отже, звернемося до тексту цього джерела. Миколай Тарло пише: *“Новини з Поділля: Дмитро Вишневецький порожнім залишив укріплення це, Хортицею назване, яке ворог, що підійшов великими силами (бо Турки та Татари достатнє військо з гарматами (“tormentis bellicis”) туди надіслали), знайшовши (укріплення це – В.К.) порожнім від захисників, (а також) зруйнованим та спаленим, покинув та залишив”* [7, 133] (тут і далі переклад листа наш та Ю. Фарафонова). Початок фрагменту цікавий тим, що свідчить, що для перемишлянського хорунжого події на Хортиці та Подніпров’ї є “новинами з Поділля”. Але ще цікавішими є подробиці самого нападу на Хортицю, які малоють нам дещо іншу версію подій (а може просто уточнюють послідовність подій, яка не зовсім зрозуміла з повідомлення Ніконовського літопису?). З наведеного уривку виявляється, що це Д. Вишневецький зруйнував і покинув укріплення на Хортиці, залишивши його “порожнім”, щоб воно не дісталось ворогові. Ще раз підтверджується свідчення про велике військо турків та татар, яке підійшло до Хортиці. Ми можемо тільки припускати, що після першого татарського нападу, який вдалося успішно відбити, отримавши відмову короля у допомозі, Вишневецький потрапив у скрутне становище щодо провіанту, зброї та інших ресурсів, необхідних для підтримання боєздатності гарнізону свого замку. Тому може й почали “розходитися” козаки від нього, як повідомлялося у літописі. З малою кількістю людей та ресурсів, дізнавшись про величезну армію кримського хана, яка йде на Хортицю, Вишневецький зрозумів, що втриматися не вдасться. Отже князь Дмитро вирішив покинути укріплення, але перед цим зруйнувати його, щоб не залишити опорну базу для ворога. Звісно, це гіпотеза, але правдоподібна, судячи з розглянутих джерел. В усякому разі два джерела, які є сучасними події і які найбільш розгорнуті – запис у Ніконовському літописі і лист Тарла – дають нам право на таку гіпотезу на їхній основі. Можливо, за внутрішньою силою ці події навіть більш напружені, ніж у тому варіанті, в якому вони поставали для нас до цього: не напад ворога, героїчна спроба оборони Хортиці і відступ захисників замку на чолі з Вишневецьким, а маленьке, фактично самодіяльне, фактично приватне укріплення (у своїх листах польський король декілька разів повторює, що Вишневецький збудував його самостійно, всупереч його королівській волі) не отримує ніякої допомоги з якихось причин, чи то відсутності у держави коштів, чи то відсутності політичної волі, чи ще якихось, і захисники цього укріплення, дізнавшись про наближення великих ворожих сил, самі змушені знищити замок, щоб не залишити ворогу, бо надто нерівні сили...

Правда третє джерело, напис на карті Дніпра, суперечить цьому. Там явно говориться про довгу облогу, труднощі з харчами і те, що Вишневецькому довелося покинути Хортицю і зі всіма людьми успішно прийти у Черкаси. Але нагадаємо, що це джерело не сучасне події, на відміну від двох вищезгаданих, і в цьому їм дуже програє. Ми точно не знаємо, звідки походить інформація з цього напису, теж на відміну від двох

сучасних події джерел. Написи на карті Дніпра ще чекають свого історіографічного аналізу (завдяки якому питання з їх джерелами, можливо, можна буде прояснити). Попередньо гіпотетично можна припустити, що, можливо, наприклад, у написі об'єднано розповідь і про перший і про другий напад кримського хана на Хортицький замок. Все-таки напис складався через кілька десятиліть після подій (30, 40, 50, або більше?), і знову ж таки його джерела та інформованість цих джерел нам невідомі. Тобто можливо, що розповідь про довгу оборону, труднощі з харчами, поїдання навіть коней, відноситься до першого нападу хана, коли, не дивлячись на це, Вишневецькому й його козакам вдалося вистояти, відбити напад хана і нанести татарам значні втрати (згадаємо, до речі, що облога Хортиці тоді тривала більше 20 днів, і звісно вдарила по захисниках не тільки з воєнної точки зору). Зрозумілі тоді й прохання Вишневецького до короля про допомогу після таких подій. А до другого нападу відноситься розповідь про те, що Вишневецький зумів на човнах успішно піти від ворога, пройти пороги та прибути у Черкаси (з приводу того, куди прибув Вишневецький, ми нижче ще скажемо трохи детальніше). Ці два напади могли навіть для деяких сучасників сплестися у єдину подію (фактично в якомусь сенсі так воно і є – це один сюжет про падіння Хортицького укріплення), а тим більше це могло статися через декілька десятиліть, коли на події дивилися більш узагальненим поглядом. Здається таке можливе, але ми підкреслюємо, що це лише гіпотеза.

Однак повернемося до листа Миколая Тарла до герцога Альбрехта, бо далі його автор повідомляє не менш важливі відомості про подальші події. Тарло пише: *“Він (Вишневецький – В.К.) справді гармати і все майно, яке там (на Хортиці – В.К.) зібрав, частково у воді втопив, частково з собою увіз і (тепер) інше укріплення, (яке) 10 милями ближче розташоване до замків Королівства та Князівства Литовського, укріплювати починає”* [7, 133]. Як бачимо, йдеться про нові подробиці події. Виявляється, Вишневецький відразу поїхав не до Черкас, а до якогось “іншого укріплення”, яке на 10 миль ближче до прикордонних замків Великого князівства Литовського (тих же Черкас та Канева), тобто власне на 10 миль вище по Дніпру від Хортиці. Виявляється, затопивши частину гармат та іншого майна Хортицької фортеці, яке він не зміг з собою взяти, Вишневецький з частиною цього майна та зброї починає укріплювати це якесь нове місце. На жаль, саме в цьому документі воно не назване, але з великою часткою вірогідності ми можемо припустити, що це був Монастирський острів, або “врочище Монастирское” (як іноді називалось це місце у деяких документах). Річ у тім, що у подальшому, як свідчать документи 1558 – 1561 рр., саме це “урочище” (острів) стає базою для Дмитра Вишневецького та очолюваних ним козацьких загонів. Отже саме тут він міг улаштуватися і відразу після падіння Хортицького замку.

Власне, сюжет Монастирського острова, як бази Д. Вишневецького, не є новим і вже розглядався дослідниками (в основному з краєзнавчої точки

зору), тому заглиблюватися в нього ми не будемо, але оскільки наш документ додає сполучну ланку безпосередньо від фортеці Вишневецького на Хортиці до військової бази чи укріплення на Монастирському острові, то деякі найважливіші факти ми розглянемо. Перед цим зауважимо, що замку, подібного Хортицькому, на Монастирському острові Вишневецький у той момент (тобто у серпні 1557 р., після від'їзду з Хортиці) побудувати не зміг би. Для цього потрібні були ресурси, яких тоді у нього не було. Потрібно було хоча б зберегти людей та залишки гармат та іншого майна. Отже спочатку це, скоріш, була тільки військова база, зручна для зборів та як відправний пункт походів на Крим, в якості чого і виступає Монастирський острів у документах, з можливістю у майбутньому зробити з неї фортецю (про це теж є натяки у документах).

Існувало два об'єкти, які можуть претендувати на роль укріплення, про яке говориться у листі Тарла і яке ми ототожили з пізнішою військовою базою Вишневецького – це Монастирський острів, який знаходиться зараз у межах міста Дніпропетровська, та Монастирська скеля, яка знаходилася на Ненаситецькому порозі (місце, яке зараз є у межах Дніпропетровської області). Ми вважаємо, що документи свідчать більше на користь Монастирського острова (хоча з існуючою слабою документальною базою не слід виключати й інші варіанти).

Слова з листа Тарла про відстань у 10 миль від Хортиці не багато допомагають у виборі між двома вказаними об'єктами. По-перше, у таких випадках в джерелах тих часів подібні цифри часто не є такими, що точно виміряні та зафіксовані. По-друге, існувало багато варіантів милі, які дуже серйозно відрізнялись один від одного (в тому числі “литовська миля”, “польська миля” та інші), і в залежності від того яку милю ми виберемо, і як будемо вимірювати шлях від Хортиці, ми можемо отримати відстані і на користь скелі на Ненаситецькому порозі, і на користь острова у Дніпропетровську (єдине, що дають подібні виміри, це те, що при всіх варіантах укріплення знаходилося десь саме в цьому районі, де є ці два “Монастирські” об'єкти, а не в іншому якомусь місці). Звернемось до найважливіших свідчень з документів. У тому ж Ніконовському літописі у розповіді про події травня 1558 р. (в ті часи Вишневецький був на службі у царя Івана Грозного), говориться, що Вишневецький, після походу на Крим, *“пришел на Хортинской (Хортицький – В.К.) остров, дал Бог, с всеми людьми здорово и тут дождался Диака Ржевского с суды и встретил Диака выше порогов и кошь з запасы оставил выше порогов на Манастырском острове”* [6, 296]. Звернемо увагу на слова про те, що місце знаходиться *“выше порогов”* (в той час як Монастирська скеля знаходиться серед порогів, а точніше на найважчому і найстрашнішому в ті часи Ненаситецькому порозі) і про те, що місце назване саме *“Монастирським островом”*. Є в літописі і інші подібні згадки.

Ще одне свідчення маємо у листі Сигізмунда Августа від того ж 1559 р., де говориться про занепокоєність короля тим, що *“князь великий*

Московский (Іван Грозний, царський титул якого тоді ще не визнавався польським королем – В.К.) *замок будувати хочеть на врочищи Манастырыщих межы замком нашым Черкасы и островом Хортиццою*” [1, 151]. Як бачимо, тут місце назване вже “врочище Монастирищи”. Ще один лист короля Сигізмунда Августа вже від 1561 р. (5 вересня 1561 р.) до князя Михайла Вишневецького, який був двоюрідним братом князя Дмитра та був на той час черкаським та канівським старостою, говорить про те, що і в 1561 р. Монастирській острів (урочище) продовжував бути військовою базою Дмитра Вишневецького. Король пише: “*дошла тебе ведомость через писанье властное руки брата твоего князя Дмитра Вишневецького, же он хотячи нам господару своему приржоному служити, пришол з земли Петигорское на Днепр и есть теперь на врочищи Манастырском от Черкас у тридцати миль*” [1, 156]. Як бачимо, тут теж говориться про “урочище”, а ще подається відстань від цього місця вже до Черкас – 30 миль. На жаль, і з приводу цієї відстані мусимо сказати те ж саме, що і вище.

Повернемось тепер до подій літа 1557 р. після зруйнування Хортицької фортеці. Отже, лист Тарла говорить про укріплення Д. Вишневецьким нового місця, яке ми гіпотетично визначили як Монастирський острів у межах нинішнього Дніпропетровська. А вже мабуть звідти Вишневецький поїхав до Черкас, звідкіля вже осінню 1557 р. писав листи до російського царя, а можливо і до польського короля теж. І, можливо, саме не дочекавшись нічого від свого короля, вже в листопаді 1557 р. поїхав у Москву служити Івану Грозному [6, 286].

Отже, факти, які подає нове джерело про падіння Хортицького замку, дозволяють дещо по-новому поглянути на цю подію, але й ставлять нові запитання, як це часто буває в подібних випадках. Маємо надію на їх вирішення в майбутньому.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией / Н. И. Костомаров. – СПб., 1865. – Т. 2: 1599–1637. – [6], 15, 288 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. Козацькі часи до р. 1625. – 628 с.
3. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа : (с 1545 по 1572 год) / издана ... Кн. М. Оболенским и Проф. И. Даниловичем. – М., 1843. – XX, 482 с.
4. Ленченко В. Замок Дмитра Вишневецького: історія і проект реконструкції / В. Ленченко // Пам’ятки України: історія та культура. – 2007. – № 2. – С. 46–51.
5. Люта Т. Мапа Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла / Т. Люта // Пам’ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 81–88.
6. Полное собрание русских летописей. – СПб. – Том 13. Половина 1-я. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. С. Ф. Платонова при участии С. А. Адрианова. – 1904. – [2], V, 302, [1] с.
7. Elementa ad fontium editiones / ed. C. Lanckorońska. – Romae, 1976. – Vol. 40. Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. T. 10 (a. 1554–1559) – X, 221, III s.